

Η μοναξιά στα αναγνωστικά και στα ανθολόγια του δημοτικού σχολείου υπό το πρίσμα της Αναπτυξιακής Ψυχολογίας

Ευαγγελία Γαλανάκη

Μόλις την τελευταία δεκαπεντάετία η μοναξιά των παιδιών άρχισε να γίνεται αντικείμενο εμπειρικής έρευνας (για μια ανασκόπηση αυτών των ερευνών βλέπε Rotenberg & Hymel, 1999). Στον ελληνικό χώρο ενδιαφέροντα ευρήματα για τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται και βιώνουν ποικίλες διαστάσεις της μοναξιάς, καθώς και για παράγοντες με τους οποίους αυτή σχετίζεται έχουν προκύψει από σχετικές δικές μας έρευνες (Γαλανάκη, 1999, 2002α, 2002β, 2003· Γαλανάκη & Καλαντζή-Αζίζι, 1998· Γαλανάκη & Μπεζεβέγκης, 1996, υπό δημοσίευση· Galanaki & Kalantzi-Azizi, 1999).

Η μοναξιά θεωρείται ένα πανανθρώπινο πολυσύνθετο φαινόμενο με συναισθηματικές, γνωστικές, κινητοποιητικές και συμπεριφορικές διαστάσεις. Αναφέρεται στην κατάσταση κατά την οποία ο άνθρωπος βιώνει υποκειμενική δυσφορία, καθώς εκτιμά ότι είναι μόνος, απομονωμένος, αποκλεισμένος και, γενικά, ότι οι διαπροσωπικές ή/και οι κοινωνικές του σχέσεις είναι, ποσοτικά ή ποιοτικά, ελλειμματικές και ποθεί να διατηρήσει, να αποκαταστήσει ή να ανανεώσει τις σχέσεις του, να έλθει σε επαφή. Επιπλέον, ενέχει και μια υπαρκτική, σχεδόν μεταφυσική διάσταση (Mijuskovic, 1979· Moustakas, 1961· von Witzleben, 1958), κατά την οποία ο κάθε άνθρωπος είναι ουσιαστικά μόνος, καθώς κανείς άλλος δεν μπορεί να γνωρίσει απόλυτα τις δικές του σκέψεις και τα δικά του συναισθήματα, είναι μια μοναδική και αβोधήτη ύπαρξη στον κόσμο, που έχει επίγνωση της μοναξιάς της και που πρέπει να την αποδεχτεί και να την αξιοποιήσει δημιουργικά.

Στόχος αυτής της εργασίας είναι α) να εντοπίσει, ανάμεσα στα κείμενα που περιλαμβάνονται στα αναγνωστικά με τίτλο *Η γλώσσα μου* και στα ανθολόγια του δημοτικού σχολείου, αυτά που αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα στη μοναξιά και β) να προσεγγίσει το περιεχόμενό τους και να επιχειρήσει να το αναλύσει υπό το πρίσμα της αναπτυξιακής ψυχολογίας.

Η χρησιμότητα αυτής της εργασίας έγκειται στα εξής σημεία: α) η μοναξιά των παιδιών, όπως είδαμε παραπάνω, είναι ένα λίγο μελετημένο θέμα, από θεωρητική και ερευνητική άποψη· β) η μοναξιά είναι μια πανανθρώπινη

εμπειρία με ιδιαίτερα σημαντικές τόσο αρνητικές διαστάσεις (συνδέεται με αποκλίσεις της ανάπτυξης και της ψυχικής υγείας του ανθρώπου) όσο και θετικές (συνδέεται με τη διαμόρφωση της προσωπικής ταυτότητας και με κάθε μορφής δημιουργική δραστηριότητα)· γ) τα λογοτεχνικά κείμενα αποτελούν μian άλλη οδό, πέρα από την επιστημονική, για τη βαθύτερη κατανόηση της μοναξιάς· δ) οι εκπαιδευτικοί και οι (σχολικοί κυρίως) ψυχολόγοι συνειδητοποιούν ποιες πλευρές της μοναξιάς διδάσκονται στα παιδιά. Με δεδομένη τη σπουδαιότητα της μοναξιάς στη ζωή του ανθρώπου, η συνειδητοποίηση αυτή θα δώσει στους εκπαιδευτικούς τη δυνατότητα να αξιοποιήσουν τα κείμενα αυτά, για να συζητήσουν με τα παιδιά για τη μοναξιά, ώστε να διευκολύνουν τα παιδιά να αρθρώσουν με το λόγο, να κατανοήσουν και να αποδεχτούν την εμπειρία αυτή, τις επιμέρους διαφορετικές μορφές της και τις πηγές της. Πρόκειται για μια στρατηγική που έχει ήδη προταθεί ως χρήσιμη για την πρόληψη, αντιμετώπιση ή/και δημιουργική αξιοποίηση της μοναξιάς (Bolea, 1986· France, McDowell, & Knowles, 1984· Page, Scanlan, & Deringer, 1994), αλλά δεν έχει ακόμη ελεγχθεί εμπειρικά η αποτελεσματικότητά της.

Μέθοδος συλλογής και ανάλυσης δεδομένων

Στα 4 ανθολόγια¹ και στα 22 αναγνωστικά με τίτλο *Η γλώσσα μου* των έξι τάξεων του δημοτικού σχολείου εντοπίστηκαν τα κείμενα που αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα στη μοναξιά. Οι επιμέρους μορφές και διαστάσεις της μοναξιάς που αναζητήθηκαν στα σχολικά αυτά βιβλία ήταν, σε μεγάλο βαθμό, προκαθορισμένες· προέκυψαν από τη θεωρητική και ερευνητική βιβλιογραφία για τη μοναξιά των παιδιών, των εφήβων και των ενηλίκων (ανασκοπήσεις της βιβλιογραφίας για τη μοναξιά αναφέρθηκαν στην αρχή του άρθρου αυτού).

Ευρήματα και συζήτηση

Στον Πίνακα 1 παρουσιάζεται ο αριθμός των κειμένων από τα αναγνωστικά και τα ανθολόγια του δημοτικού σχολείου τα οποία αναφέρονται σε επιμέρους μορφές και διαστάσεις της μοναξιάς.

Οι προκαθορισμένες μορφές και διαστάσεις της μοναξιάς –εφεξής θα αποκαλούνται «θέματα»– ταίριαζαν στα κείμενα που εξετάστηκαν. Επίσης, οι αναφορές στη μοναξιά είναι άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο εκτεταμένες στα κείμενα αυτά. Όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 1, πο συ-

Πίνακας 1.

Κατανομή συχνότητας των θεμάτων της μοναξιάς στα αναγνωστικά
και στα ανθολόγια του δημοτικού σχολείου

Θέματα	Αναφορές
Η μοναξιά ως έλλειψη συντροφικότητας	12
Η μοναξιά ως έλλειψη υλικής υποστήριξης - ασφάλειας	6
Η μοναξιά ως άγχος αποχωρισμού	4
Η μοναξιά στην οικογένεια	10
Η μοναξιά ως έλλειψη φίλων	3
Η μοναξιά ως απόρριψη από τους συνομηλίκους	3
Η μοναξιά ως ανία	4
Η μοναξιά ως πόθος για κάτι που λείπει	3
Η μοναξιά στη φύση, στους τόπους	23
Μοναχικότητα	5
Αναγκαστική μοναξιά	6
Η μοναξιά ως τιμωρία	1
Η μοναξιά των αντικειμένων	1
Η μοναξιά σε εθνικό επίπεδο	1
Η μοναξιά κυριολεκτικά	1
Σύνολο	83

χνά απαντούν τα θέματα που αφορούν τη μοναξιά στη φύση, τη μοναξιά ως έλλειψη συντροφικότητας και τη μοναξιά στην οικογένεια. Γενικότερα, ο συνολικός αριθμός των κειμένων που αναφέρονται στη μοναξιά είναι αξιοσημείωτος – πρόκειται για 83 κείμενα, από τα οποία μόνο τα 11 προέρχονται από τα αναγνωστικά και, από αυτά τα 11 κείμενα, τα 6 είναι λογοτεχνικά και τα υπόλοιπα 5 είναι «ψευδο-λογοτεχνικά». Τα υπόλοιπα 72 κείμενα που προέρχονται από τα ανθολόγια είναι γραμμένα από λογοτέχνες. Άρα, από τα 83 κείμενα η συντριπτική πλειοψηφία (τα 78) είναι λογοτεχνικά κείμενα.

Ας δούμε τα επιμέρους θέματα της μοναξιάς αναλυτικότερα.

Η μοναξιά ως έλλειψη συντροφικότητας

Ο όρος «συντροφικότητα» περιλαμβάνει μια ποικιλία βασικών κοινωνικών αναγκών του ανθρώπου που, όταν δεν ικανοποιούνται, τον οδηγούν να βιώνει ελλείμματα στις σχέσεις του και έτσι να νιώθει μοναξιά.

Ο κορυφαίος μελετητής της μοναξιάς Robert Weiss (1973, 1974) συνόψι-

σε αυτές τις ανάγκες και οι περισσότερες από αυτές ανιχνεύονται στα κείμενα που εξετάζουμε: α) Ανάγκη για δεσμό που προσφέρει ασφάλεια: «Δε θα το άντεχα να με φρόντιζε κανείς άλλος εκτός από σένα [...] Δεν έχει σημασία το ποιος είσαι ή με τι μοιάζεις για όσο διάστημα κάποιος σ' αγαπάει και νοιάζεται για σένα» (Ρ. Νταλ, «Η καρδιά ενός ποντικού», *Ανθολόγιο: Με λογισμό και μ' όνειρο*, σ. 85-87). β) Ανάγκη για παροχή φροντίδας προς ένα άλλο πρόσωπο, για να νιώσει κανείς ότι είναι απαραίτητος, ότι έχει ένα σκοπό στη ζωή του: «Τότε ο Αλῆς κατάλαβε σαν κάτι να του τραβούν από την καρδιά του, κι όλα γύρω του να 'ναι έρημα, επειδή πια δε θα 'χε σύντροφο του μεγάλου δρόμου, επειδή η τρυφερότητα που ήρθε τόσο αργά και έπρεπε να ξεδευτεί πια δε θα είχε τρόπο» (Η. Βενέζης, «[Ο πρώτος ταξιδιώτης], Αιολική γη», *Ανθολόγιο, Μέρος Γ'*, σ. 53). γ) Ανάγκη για επιβεβαίωση της προσωπικής αξίας, για ενίσχυση της αυτοεκτίμησης: «Δεν έχει μετά πού να πάει. Στους πέντε/ περιφέρεται δρόμους της γης, όταν κλείνει/ το μαγαζί του ο ήλιος» (Ν. Βρεττάκος, «Στους πέντε δρόμους», *Ανθολόγιο, Μέρος Γ'*, σ. 230). δ) Ανάγκη για καθοδήγηση, ιδιαίτερα σε δύσκολες καταστάσεις: «Χρόνια τώρα ζούσε ευτυχισμένος με τα βιβλία του, τα λουλούδια του, ολομόναχος και ξάφνου η μοναξιά τού φάνηκε αβάσταχτη. Κατάλαβε πως η ζωή του έφτανε στο τέρας της, νοστάλγησε τα νιάτα του. [...] Είμαι μόνος, κανείς δεν μπορεί να με βοηθήσει, κανέναν δεν μπορώ να βοηθήσω με τις χίλες γνώσεις μου. Είμαι άχρηστος» (Ζ. Σαρρή, «Το γαϊτανάκι», *Ανθολόγιο, Μέρος Α'*, σ. 229).

Η μοναξιά ως έλλειψη υλικής υποστήριξης-ασφάλειας

Ο άνθρωπος νιώθει μόνος, αβοήθητος, καθώς δεν ικανοποιούνται πρωταρχικές βιολογικές ανάγκες και ανάγκες για ασφάλεια: «“Εἶν' ἀλήθεια” λέει τ' σπιδόνι/ το έρημο και μοναχό,/ “μ' έκανε ο Θεός φτωχό ...”» (Ζ. Παπαντωνίου, «Το παγόνι», *Ανθολόγιο, Μέρος Β'*, σ. 110). Και αλλού: «Μόνη κι αδέσποτη ... Στο δρόμο την έβρισκαν οι μέρες και οι νύχτες. Κοιμότανε στο δρόμο κι έτρωγε –άμα έτρωγε– ό,τι της λάχαινε [...] Ζητώντας λίγη ξεστασιά [...]» (Χ. Μπουλώτης, «Η Βροχούλα, ο Μουτζούρης κι ένα χρυσουγεννιάτικο όνειρο», *Ανθολόγιο: Με λογισμό και μ' όνειρο*, σ. 250-251).

Ο εισηγητής της θεωρίας της προσκόλλησης, ο John Bowlby (1973a, σ. 36), είχε τονίσει ότι «η μοναξιά είναι μια αντίδραση στην απουσία των σημαντικών άλλων και βασίζεται σε μηχανισμούς που κάποτε πρέπει να είχαν συμβάλει στην επαβίωση του είδους και που παραιτούνται μέχρι σήμερα κρίσιμα για την ευημερία του ατόμου», δηλαδή είχε τονίσει τη φυλογενετικά καθορισμένη προσαρμοστική λειτουργία της μοναξιάς. Και, όπως θα δούμε παρα-

κάτω, αναφερόμενοι στη μοναξιά μέσα στην οικογένεια, η μοναξιά είναι η άλλη όψη της ασφαλούς βάσης που αρχικά οι γονείς και αργότερα άλλα πρόσωπα συνιστούν για τη ζωή του ανθρώπου: «Το μόνο πράγμα που δεν ήθελε ν' αποχωριστεί ο Παντελής, και όταν τον λούζανε και όταν τον κουρεύανε, σαν μπήκε στο νοσοκομείο, ήταν η φουσαρμόνικα του [...] Του την είχε, λέει, χαρίσει ο νουνός του [...] Παντελή, όμα παίζεις τη φουσαρμόνικα, να ξέρεις πως, ότου και να βρίσκουμαι, θα 'ρχομαι πάντα κοντά σου!» (Λ. Νάκου, «[Η φουσαρμόνικα], Η κόλαση των παιδιών», *Ανθολόγιο, Μέρος Γ'*, σ. 183-184).

Η μοναξιά ως άγχος αποχωρισμού

Στις μικρές ηλικίες ο φόβος της μοναξιάς έχει τη μορφή του άγχους αποχωρισμού από τους γονείς. Στα κείμενα που εξετάζουμε το μικρό παιδί (ή το μικρό ζώο) μένει μόνο στο δωμάτιο, στο σπίτι ή σε έναν άγνωστο και αγχωτή τόπο: «Ο Πιτσιρίκος ήταν μονάχος του, ολομόναχος, μέσα στο μεγάλο δάσος, που τώρα σκοτεινιάζε γύρω του. Πώς φοβόταν ολομόναχος εκεί μέσα! [...] Φοβισμένο το παιδάκι έκανε πίσω. Μα πίσω του ήταν οι σκιές. Οι σκιές, που μεγάλωναν και άπλωναν τα χέρια τους απάνω του. Ήθελαν να τον φτάσουν, να του κάμουν κακό. Ποιος ξέρει τι θα κάνανε, αν τον έφταναν. Ου-ου-ου, πώς φοβόταν! [...] Τι αξιολύπητος που ήταν, χαμένος μέσα στο εχθρικό δάσος με τα πανιήγηλα δέντρα! Ο Πιτσιρίκος κάθισε κάτω απέλπισμένος κι άρχισε να κλαίει. Έκλαιγε, έκλαιγε απαρηγόρητα» (Δ. Τσουκαλά, «[Ο Πιτσιρίκος], Τα παρκαμύθια της Νεφέλης», *Ανθολόγιο, Μέρος Α'*, σ. 190-191).

«Η πιο μεγάλη πηγή τράουμ στη βρεφονηπιακή ηλικία είναι η μοναξιά», έγραφε ο πρωτοπόρος της ψυχολογίας William James (1890/1950, σ. 418), απηχώντας απόψεις του Δαρβίνου. Φαίνεται ότι ο φόβος της μοναξιάς είναι αποτέλεσμα της φυλογενετικής καταγωγής, όταν στο μακρινό παρελθόν διακυβευόταν η επιβίωση του ανθρώπου που ήταν μόνος. Αργότερα, ο Bowlby (1973a, 1973b) ενισχύει την ηθολογική αυτή άποψη για την προσαρμοστική λειτουργία της μοναξιάς και επικρίνει τη διαδεδομένη άποψη ότι το να ομιλογήσει κανείς ότι φοβάται να είναι μόνος του είναι ντροπή ή ανοησία.

Αλλά και ο Freud (1917/1963, σ. 414) συνδέει τη μοναξιά, το σκοτάδι, τον κίνδυνο και το άγχος: «Άκουσα κάποτε ένα παιδί που φοβόταν το σκοτάδι να φωνάζει στο διπλανό δωμάτιο: “Θεία, μίλησέ μου, φοβάμαι”. “Κι αν σου μιλήσω, δηλαδή; Αφού δεν με βλέπεις”, του αποκρίθηκε εκείνη. Και το παιδί απάντησε: “Όταν κάποιος μιλάει, γίνονται όλα πιο φωτεινά”». Και σε άλλο σημείο (Freud, 1905/1953a, σ. 224): «Το άγχος των παιδιών δεν είναι

τίποτε άλλο παρά μια έκφραση του γεγονότος ότι νιώθουν πως έχασαν το πρόσωπο που αγαπούν». Και σε μια πιο ώριμη θεώρηση του άγχους (Freud, 1926/1953b), το άγχος θεωρείται σήμα, δηλαδή ένας μηχανισμός ασφαλείας που ενεργοποιείται στον κίνδυνο – εδώ κινδυνεύει, εξαιτίας της απουσίας του σημαντικού προσώπου, η επιβίωση του Εγώ. Ο φόβος του παιδιού να μείνει μόνο του μεταμφιέζεται ορισμένες φορές σε φόβο του σκοταδιού, γιατί στο σκοτάδι τα παιδιά δεν μπορούν να δουν το αγαπημένο τους πρόσωπο: «Όλα είναι μαύρα. “Θέλω να γυρίσει η μαμά μου”, λέει μέσα του ο Γκεργάκης» («Μόνος στο δωμάτιο», *Η γλώσσα μου*, Β', α', σ. 69-70). Και αλλού: «Ένα λαφάκι μια φορά ξεχάστηκε στο δάσος./ Κι ήρθ' η νυχτιά η μαυριδερή και του 'κλεισε το δρόμο, [...]/ του 'ρθε ένα κλάμα –το φτωχό!– κι έκλαψε τόσο, τόσο/ που σχίστη ο ουρανός στα δυο και βγήκε το φεγγάρι/ να φέξει στο λαφόπουλο στη μάνα του να πάει ...» (Κ. Φίλος, «Το λαφάκι», *Η γλώσσα μου*, Ε', α', σ. 98).

Ο φόβος της μοναξιάς, το άγχος του αποχωρισμού σχετίζεται στα κείμενα αυτά με την κατάσταση κατά την οποία το παιδί «ξεχνιέται» και «χάνεται». Η Anna Freud (1967) υποστήριξε σχετικά ότι, όταν οι γονείς είναι «χαμένοι» για το παιδί –εκδηλώνουν, δηλαδή, αμφιθυμία, επιθετικότητα ή απλώς προσωρινή αδιαφορία–, το παιδί είναι δυνατό να ταυτιστεί με αυτούς και να χαθεί το ίδιο, σε συνθήκες που θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν, με το μηχανισμό της εκλογίκευσης, το γεγονός αυτό, για παράδειγμα μέσα στο πλήθος ή σε έναν απέραντο άγνωστο τόπο. Ακολουθώντας τη συλλογιστική της Freud, υποστηρίζουμε ότι το παιδί που χάνεται εξωτερικεύει την αβάσταχτη μοναξιά που νιώθει στη σχέση του με τους γονείς.

Η μοναξιά στην οικογένεια

Παράμετροι της οικογενειακής ζωής έχουν οπωσδήποτε σχέση με το μέγεθος της μοναξιάς που νιώθει το παιδί τη συγκεκριμένη στιγμή και με την προδιάθεσή του να νιώθει μοναξιά στο μέλλον. Έχει διαπιστωθεί ερευνητικά (π.χ. Berlin, Cassidy, & Belsky, 1995) ότι η ανασφαλής, και ιδιαίτερα η αγχώδης-αμφιθυμική, προσκόλληση του παιδιού στο πρόσωπο που το φροντίζει κατά το πρώτο έτος της ζωής προδιαθέτει το παιδί να νιώθει πολλή μοναξιά αργότερα: «... εκεί που βαστώντας το μαστό της μητέρας του/ μ' ανοιγμένα τα δυο μακάκια χειλάκια του/ κοιμάται ένα βρέφος, μοναξιά δεν υπάρχει» (Ν. Βρεττάκος, «Μοναξιά δεν υπάρχει», *Η γλώσσα μου*, Ε', γ', σ. 7).

Επίσης, εντοπίζεται στα κείμενα που εξετάζουμε η σχέση της μοναξιάς με τον τρόπο ανατροφής του παιδιού, κυρίως την αδιάφορη ή απορριπτική στά-

ση των γονέων (Rotenberg, 1999): «Πήγα στο δωμάτιό μου, ξάπλωσα πάνω στο κρεβάτι κι άρχισα να κλαίω. Πέστε ό,τι θέλετε, αλλ' αν ο μπαμπάς κι η μαμά μ' αγαπούσαν, τότε θα 'χανε ασχοληθεί και λίγο μαζί μου!» (Ζ.-Ζ. Σεμπέ & Ρ. Γκοσινύ, «Οι έλεγχοι», *Ανθολόγιο: Με λογισμό και μ' όνειρο*, σ. 110).

Μοναξιά νιώθουν και τα άλλα μέλη της οικογένειας: «... βρέθηκε η μάνα μοναχή σαν καλαμιά στον κάμπο» (Δημοτικό, «Του νεκρού αδελφού», *Ανθολόγιο, Μέρος Γ',* σ. 72).

Η μοναξιά ως έλλειψη φίλων

Οι σχετικές έρευνες (για μια ανασκόπηση τους βλέπε Rotenberg & Hymel, 1999) έχουν δείξει ότι η μοναξιά είναι λιγότερο έντονη στα παιδιά που έχουν μεγαλύτερο αριθμό φίλων και καλύτερη ποιότητα φιλίας. Η φιλία είναι μια προστατευτική «ασπίδα» κατά της μοναξιάς, ακόμη και όταν η αποδοχή του παιδιού από την ομάδα είναι μικρή. Αλλά η μοναξιά εμφανίζεται και όταν οι φίλοι απουσιάζουν για μικρό ή μεγάλο χρονικό διάστημα, ή δεν είναι διαθέσιμοι για διάφορους λόγους (π.χ. μετακόμηση, μετανάστευση κ.λπ.): «Νέους φίλους θέλουμε, είπε ένα παιδί. Όμως πού θα παίξουμε;» («Στο οικόπεδο», *Η γλώσσα μου, Α', α',* σ. 108). Και αλλού: «“Υστερα εδώ είναι οι φίλοι μου. Δεν πάω, σας λέω...” [...] μέσα του κάτι κλαίει» («Μετακόμηση», *Η γλώσσα μου, Α', β',* σ. 123).

Η μοναξιά ως απόρριψη από τους συνομηλίκους

Πλήθος ερευνών έχουν δείξει τη μεγάλη σχέση ανάμεσα στην απόρριψη του παιδιού από τους συνομηλίκους, η οποία μπορεί να φθάσει μέχρι το σημείο του εκφοβισμού και της θυματοποίησης, και στη μοναξιά του (για ανασκοπήσεις της σχετικής βιβλιογραφίας βλέπε Rotenberg & Hymel, 1999). Συνήθως η απόρριψη σχετίζεται και με την έλλειψη κοινωνικών δεξιοτήτων του παιδιού που νιώθει πολλή μοναξιά (βλέπε επίσης Rotenberg & Hymel, 1999): «—Γιατί είσαι μόνη σου, Βαγγελίτσα, τη ρώτησε η δασκάλα της, και δεν πας με καμιά παρέα;— Δε με θέλουνε, γιατί δεν ξέρω να παίζω και τους τα χαλνώ» ('Ε. Αλεξίου, «[Η Βαγγελίτσα], Σκληροί αγώνες για μια μικρή ζωή», *Ανθολόγιο: Με λογισμό και μ' όνειρο*, σ. 105).

Η μοναξιά ως ανία

Η σχέση ανάμεσα στη μοναξιά και στην ανία δεν έχει αποσαφηνιστεί. Η ανία έχει θεωρηθεί «μια κατάσταση συνειδητότητας που μοιάζει με τη μοναξιά σε όλα τα στοιχεία της εκτός από την ένταση» (Mijuskovic, 1979, σ. 20).

Για τα παιδιά όμως τείνουμε να συμφωνήσουμε με την άποψη που έχει εκφραστεί στους κόλπους των παιδαγωγών (Κίγονα-Ρεϊγονα, 1996) ότι πρόκειται για δύο διαφορετικές εμπειρίες: στη μοναξιά νιώθουμε την απουσία της ανθρώπινης επαφής, ενώ στην ανία την απουσία της ευχαρίστησης· στη μοναξιά νοσταλγούμε την επαφή αυτή, στην ανία όχι· στην ανία νιώθουμε την απόσταση ανάμεσα σε μας και στον άψυχο κόσμο, στη μοναξιά αντιλαμβανόμαστε ότι υπάρχει ένα διάστημα ανάμεσα σε μας και στους σημαντικούς άλλους ανθρώπους. Ωστόσο, η ανία εμφανίζεται συχνά στα παιδιά όταν είναι μόνα είτε σε άγνωστα είτε, κυρίως, σε γνωστά πλαίσια: «Τι να κάνω τώρα; Δεν έχω τι να κάνω» είναι μια κοινή δήλωση των παιδιών. Και δεν είναι τόσο ότι πράγματι δεν έχουν μια ασχολία, όσο ότι δεν έχουν μια ασχολία με νόημα για αυτά, ότι απουσιάζει η επιθυμία: «Μόνη στο σπίτι ... Για να περάσω την ώρα μου, άρχισα να ψιθυρίζω κάποιες κουβέντες, σαν να είχα κάποιον απέναντί μου. Γέλασα με τον εαυτό μου και στομάτησα. Γύρισα στα δωμάτια μια δυο φορές. Ξάπλωσα λίγο. Σηκώθηκα. Τι να κάνω ...» («Ένα γράμμα», *Η γλώσσα μου*, Γ', β', σ. 28). Επιπλέον, όταν το παιδί που βιώνει ανία συνειδητοποιήσει την ανάγκη του να είναι με έναν σημαντικό άλλο ο οποίος απουσιάζει, τότε το παιδί δεν νιώθει πια ανία, αλλά μοναξιά.

Η μοναξιά ως πόθος για κάτι που λείπει

Στους ορισμούς της μοναξιάς οι οποίοι απαντούν στη βιβλιογραφία (π.χ. Replau & Perlman, 1982· Rotenberg & Hymel, 1999) γίνεται συχνά λόγος για πόθο, λαχτάρα για ανθρώπινη επαφή και γενικότερα για κάτι που λείπει.

Σημαντικές ψυχαναλυτικές θεωρίες για την ανθρώπινη ανάπτυξη (βασισμένες και σε ερευνητικά δεδομένα), όπως της Mahler και του Stern, κάνουν λόγο για τη μοναξιά σε σχέση με τον πόθο για μιαν αρμονία που κάποτε υπήρξε και τώρα έχει φύγει ανεπιστρεπτί. Είναι η συγχώνευση, η χωρίς όρια ένωση μητέρας-βρέφους στο πρώτο εξάμηνο της ζωής, δηλαδή, μια προστατευτική ενότητα που εξασφαλίζει την επιβίωση του μικρού και ευάλωτου βρέφους (Mahler, Pine, & Bergman, 1975) ή η σφαιρική υποκειμενική εμπειρία, όπως προκύπτει από την ενότητα των αισθήσεων προτού εμφανιστεί η συμβολική λειτουργία, προτού, δηλαδή, αποξενωθεί ο άνθρωπος μια για πάντα από ένα πολύ σημαντικό μέρος της εμπειρίας του εαυτού του και συνειδητοποιήσει ότι δεν είναι δυνατό να μοιράζεται την εμπειρία αυτή με τους άλλους (Stern, 1985): «Μα κάθε τόσο αναστενάζει/ και κάτι με το νου της βάζει» (Φ. Γκαρθία-Λόρεκα, «Η καλόγρια η τσιγγάνα», *Ανθολόγιο: Με λογισμό και μ' όνειρο*, σ. 153). Και αλλού: «Μα για τον Αλή οι φωνές είχαν σω-

πάσει, οι ήχοι δεν μιλούσαν πια. Γιατί στον τόπο τους είχε μπει τώρα άλλη φωνή πιο δυνατή, αυτή που θα 'ρθει σε κάθε άνθρωπο, μια φορά μονάχα και ποτέ άλλη, κι ύστερα ο άνθρωπος θα την κυνηγά σαν σκιά που φεύγει, πάντα φεύγει» (Η. Βενέζης, «[Ο πρώτος ταξιδιώτης], Αιολική γη», *Ανθολόγιο, Μέρος Γ'*, σ. 55-56). Και ο Έλληνας λαχταρά στην ξενιτιά: «- Να είχα νερό απ' τον τόπο μου και μήλ' απ' τη μηλιά μου,/ σταφύλι ροδοστάφυλο απ' την κληματαριά μου» (Δημοτικό, «Της ξενιτειάς», *Ανθολόγιο: Με λογισμό και μ' όνειρο*, σ. 56).

Η μοναξιά στη φύση, στους τόπους

Στα κείμενα που εξετάζουμε το παιδί αλλά και ο ενήλικος βρίσκονται σε επαφή με τη φύση και νιώθουν να «μαγεύονται», δοκιμάζουν στιγμές «έκστασης», «γίνονται ένα» με ό,τι τους περβάλλει. Η επαφή αυτή είναι ένα «βάλσαμο» κατά της μοναξιάς. «Κι όταν τ' άρωμά τους νιώση, μοναξιά δεν θα 'χη τόση», γράφει η Καρθαίου για το κοριτσάκι που θα μυρίσει τα άνθη της γαζίας (Ρ. Καρθαίου, «Η Αστροναύτισσα», *Ανθολόγιο, Μέρος Β'*, σ. 16). Το ελάφι λέει: «Ου, έχω πολλούς [συντροφούς]! Έχω τα φύλλα που βουίζουν στα δέντρα και που μνησούν τον καιρό που θα 'ρθει, έχω τα σκουλήκια που σαλεύουν στη γη, έχω το χορτάρι που φιντρώνει ύστερα από τη βροχή. Δεν είμαι μονάχο» (Η. Βενέζης, «Η Χιονάτη της Πάρνηθας», *Ανθολόγιο: Με λογισμό και μ' όνειρο*, σ. 37-38). Και αλλού: «Μοναξιά δεν υπάρχει εκεί που ένα δέντρο/ σαλεύει τα φύλλα του. Εκεί που ένα ανώνυμο/ έντομο βρίσκει λουλούδι και κάθεται,/ που ένα ρυάκι καθρεφτίζει ένα άστρο» (Ν. Βρεττάκος, «Μοναξιά δεν υπάρχει», *Η γλώσσα μου, Ε', γ', σ. 7*).

Η μοναξιά στη φύση μπορεί όμως να είναι και μια οδός για τη συνειδητοποίηση της μοναξιάς της ύπαρξής μας, ίσως και για τη συμφιλίωση με αυτή (στο επόμενο απόσπασμα η μοναξιά θυμίζει τη γαλήνη της ενδομήτριας ζωής): «Δεν ξέρω αν σκεφτόμουνα, μα μου φαίνεται πως όχι. Είχα γίνει ένα με το ημίφως, με τους παμπάλαιους τοίχους, τη δροσιά, και μια απόκοσμη, σχεδόν μεταθανάτια ηρεμία με λίκνιζε» (Γ. Μπεράτης, «[Προσωπική προσβολή], Το πλατύ ποτάμι», *Ανθολόγιο, Μέρος Γ'*, σ. 173-174).

Το προνόμιο για την επαφή αυτή με τη φύση φαίνεται να ανήκει κυρίως στα παιδιά: «Καλύτερα να μένουμε εδώ στα δέντρα. Μακριά από τα σπίτια μας. Μην τους σκέφτεσαι εκείνους», γράφει ο Πεντζίκης (Ν. Γ. Πεντζίκης, «[Παιδική μνήμη], Το μυθιστόρημα της κυρίας Έρης», *Ανθολόγιο: Με λογισμό και μ' όνειρο*, σ. 126). Η ανάμνηση παραμένει και στην ενήλικη ζωή: «(Σαν ήμουνα μικρός, καθρεφτιζόμουνα στα ρυάκια της πατρίδας μου)», θυμάται –σε πα-

ρένθεση- ο Βρεττάκος (Ν. Βρεττάκος, «Ένας στρατιώτης μουρμουρίζει στο αλβανικό μέτωπο», *Ανθολόγιο: Με Ιογισμό και μ' όνειρο*, σ. 211-212).

Το συναίσθημα της αγωνιότητας, χωρίς όρια, «ένα συναίσθημα ενός αξεδιάλυτου δεσμού, ότι αποτελεί κανείς ένα όλο με τον εξωτερικό κόσμο, ότι είναι ένα μ' αυτόν» είναι η έννοια που απέδωσε ο Freud (1930/1961, σ. 65) στην εμπειρία που περιγράφουμε και την οποία αργότερα η κορυφαία μελετήτρια της μοναξιάς Frieda Fromm-Reichmann (1959/1990) θεώρησε ως μια μορφή μοναξιάς που μπορεί να οδηγήσει στην καλλιτεχνική δημιουργία. Κατάλοιπο του πρωταρχικού – κατά τη βρεφική ηλικία – στενού δεσμού του εσωτερικού με τον εξωτερικό κόσμο, τότε που η διαφοροποίηση εαυτού-περιβάλλοντος δεν είναι πλήρης (έτσι ίσως εξηγείται γιατί τα παιδιά είναι πλησιέστερα στην εμπειρία αυτή), το «ωκεάνειο συναίσθημα», κατά την έκφραση του Freud, εκδηλώνεται σε αρκετούς ανθρώπους ως «ένωση με το σύμπαν», ίσως ως μυστικιστική ή εκστατική εμπειρία. Βιώνεται σε κατάσταση μοναξιάς, είναι μια μορφή μοναξιάς, οδηγεί, κυρίως, μέσα από τη δημιουργία, στην υπέρβαση της μοναξιάς.

Μοναχικότητα

Ο όρος «μοναχικότητα» αποδίδει την τάση του ανθρώπου να θέλει να είναι μόνος του, χωρίς την παρουσία άλλων, έστω για ορισμένες στιγμές. Όταν αυτή η τάση λάβει ακραίες διαστάσεις, τότε ονομάζεται «σχιζοειδής», δηλαδή χαρακτηρίζεται από κοινωνική απόσυρση, ανικανότητα για αγάπη και βαθύτατο αίσθημα απομόνωσης (Fairbairn, 1952. Guntrip, 1968): «–Γιατί είναι κούκος! Γιατί είναι κούκος! Γι' αυτό έφυγε. Ο κούκος ζει μόνος ...» (Ε. Βαλαβάνη, «[Το ξένο αυγό], Το χρυσό ρόδι», *Ανθολόγιο, Μέρος Α'*, σ. 164-165).

Ωστόσο, οι μοναχικές πλευρές στη ζωή του ανθρώπου είναι όχι μόνον αναπόφευκτες, αλλά και επιθυμητές. Ο Winnicott (1958/1965) είχε αναλύσει την ικανότητα του ανθρώπου να είναι μόνος του, μια ικανότητα που αποκτάται μόνο μέσω της αρκετά καλής μητρικής φροντίδας και του διευκολυντικού οικογενειακού περιβάλλοντος στην αρχή της ζωής και αφορά ουσιαστικά την εσωτερίκευση του μητρικού αντικειμένου, με αποτέλεσμα ο άνθρωπος να μην είναι στην πραγματικότητα ποτέ μόνος. Η ικανότητα του ανθρώπου να είναι μόνος είναι ένα δείγμα συναισθηματικής ωριμότητας, καθώς του επιτρέπει να βιώσει αυθεντικές, προσωπικές εμπειρίες και να ανακαλύψει τον αληθή εαυτό του. Πρόσφατες έρευνες στην Ευρώπη και στις Η.Π.Α. (Goossens & Marcoen, 1999· Larson, 1997) έδειξαν τον ευεργετικό ρόλο του χρόνου που είναι κανείς μόνος για τη διαμόρφωση της προσωπικής

ταυτότητας και για την ανεξαρτητοποίηση στην εφηβεία: «Άφωνος στον κίνδυνο και θαλασσομάχος,/ ταξιδεύω σχίζοντας πέλαγα μονάχος» (Ρ. Μπούμη-Πατά, «Ο θαλασσοπόρος», *Ανθολόγιο, Μέρος Β΄*, σ. 139) και αλλού: «Καλύτερα μακριά και μοναχός μου!/ σε μια άγνωστη κρυφή γωνιά του κόσμου,/ λίγο, μα και δικό μου φως, με φτάνει» (Ι. Γρυπάρης, «Δικό μου φως», *Ανθολόγιο, Μέρος Γ΄*, σ. 130).

Η μεγάλη έμφαση που δόθηκε στην προσκόλληση, δηλαδή στο στενό διαπροσωπικό δεσμό μητέρας-βρέφους, καθώς και στις δυσμενείς επιπτώσεις του πρώιμης μητρικής αποστέρησης και του αποχωρισμού (κυρίως με το έργο των Bowlby και Spitz), καθυστέρησαν την αναγνώριση της εξίσου πρωταρχικής ανάγκης του ανθρώπου να είναι μόνος του. Ολοένα και περισσότερες φωνές από το χώρο της ψυχολογίας και της ψυχιατρικής υψώνονται για την αναγνώριση της ζωτικής σημασίας, καθόλη τη διάρκεια της ζωής, της μοναξιάς με αυτή την έννοια (Buchholz, 1997· Storr, 1988), σε έναν κόσμο γεμάτο θορύβους, κίνηση, πολιτισμό και δια-δικτύωση. Άλλωστε η δημιουργικότητα και η πρωτοτυπία απαιτούν οπωσδήποτε την απόσυρση από τις σχέσεις (ας θυμηθούμε και το «ωκεάνειο συναίσθημα» που είδαμε παραπάνω): «Αχ, τώρα είμαι με το βασιλιά γενιά. Και προπάντων, είμαι μόνος ... μόνος ...» (Τ. Ροντάρι, «Περιπέτεια με την τηλεόραση», *Ανθολόγιο: Με λογισμό και μ' όνειρο*, σ. 60).

Αναγκαστική μοναξιά

Η αναγκαστική μοναξιά, η επιβεβλημένη απομόνωση είναι ένα θέμα που ξεφεύγει από τα πλαίσια της αναπτυξιακής ψυχολογίας. Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι μπορεί να είναι αποτέλεσμα μιας αισθητηριακής διαταραχής (π.χ. τυφλότητας, κωφότητας), μιας ασθένειας ή χειρουργικής επέμβασης, ενός ναυαγίου (π.χ. Ροβινσώνας), ή της φυλάκισης: «Η πλακωμάρα της απομόνωσης έκανε όλους να λαχταράν τον ανοιχτόν ορίζοντα, να σκαρφαλώνουν στα παράθυρα και ν' ατενίζουν έξω ικετευτικά. Όποιον αντίκριζαν τού κάναν νοήματα, μήπως και τους σπλαχνιζόταν. Μια ματιά από συνάνθρωπο, ένα κούνημα χεριού, κι ο φυλακισμένος έπαιρνε κουράγιο, γύριζε στη μοναξιά του καλοκαρδισμένος» (Χ. Ζαλοκώστας, «[Μέρες του 1943], Το χρονικό της σκλαβιάς», *Ανθολόγιο, Μέρος Γ΄*, σ. 195).

Στα παιδιά επιπλέον η αναγκαστική μοναξιά είναι αποτέλεσμα και του περιορισμού τους στο σπίτι ή στο δωμάτιό τους για διάφορους λόγους, ορθούς και μη ορθούς: «Καλέ, γιατί αυτό το παιδάκι το κρατούν κλειδαμένο ώρες ολόκληρες πίσω από τα σύρματα;» (Μ. Ιορδανίδου, «Η αυλή μας», *Η γλώσσα*

μου, Στ', γ', σ. 35) και αλλού: «Χρόνο το χρόνο, ολοζωή/ μόνο του μέσα στο κλουβί,/ Και να θωρή τον ουρανό/ από δαμάτω σκοτεινό,/ Και να μην παίξει στα κλαδιά/ μαζί με τ' άλλα πουλιά;/ Πώς η μικρούλα του η ψυχή/ τηνε βαστάει τη φυλακή;» (Β. Ρώτας, «Καναρίνι», *Ανθολόγιο, Μέρος Β'*, σ. 246-247).

Η μοναξιά ως τιμωρία

Ορισμένοι νεότεροι και σύγχρονοι στοχαστές και φιλόσοφοι θεωρούν ότι η αληθινή μοναξιά είναι μεταφυσική, θεμελιώδες χαρακτηριστικό της ανθρώπινης ύπαρξης (για μια λεπτομερή ανάλυση του θέματος αυτού βλέπε Mijuskovic, 1979). Ο άνθρωπος έχει επίγνωση, που του προκαλεί αγωνία και τρόμο, ότι είναι μόνος του στο σύμπαν, ότι όλοι οι άλλοι άνθρωποι είναι μόνιμοι και ότι τον περιμένει, όπως και όλους τους άλλους, η έσχατη μοναξιά του θανάτου. Η απόλυτη απομόνωση που υπάρχει πιθανότητα να συνεπάγεται ο θάνατος είναι χειρότερη από το θάνατο αυτόν καθ'αυτόν.

Τα μικρά παιδιά δεν κατανοούν το θάνατο ως μόνιμη απώλεια της συνειδητότητας, όμως φοβούνται την κυριολεκτική μοναξιά, την απομόνωση, και μπορούν να πιστέψουν ότι αυτή επιβάλλεται ως τιμωρία για σοβαρά παραπτώματα. «Αν δεν είσαι καλό παιδί, θα φύγω και θα σ' αφήσω μόνο σου», «Κάτσε τώρα μόνος σου, κλεισμένος εδώ μέσα, για να μάθεις!», είναι απειλές που εκστομίζονται από ορισμένους γονείς. Και στα κείμενα που εξετάζουμε: «Γιάννη, γιατί έκοψες το πεύκο;/ Γιατί; Γιατί;»/ «Αγέρας θα 'ναι», λέει ο Γιάννης,/ και περπατεί. [...] Εκεί τριγύρω ούτε χωράφι,/ φωνή καμιά./ Στ' αγκάθια πέθανε, στον κάμπο,/ στην ερημιά» (Ζ. Παπαντωνίου, «Η κατάσταση του πεύκου», *Η γλώσσα μου, Στ', δ'*, σ. 93-96).

Η μοναξιά των αντικειμένων

Ο άνθρωπος επενδύει συναισθηματικά στα αντικείμενα. Η προσκόλληση στα αντικείμενα εκφράζει την ενσχόληση του παιδιού με «το δικό σου και το δικό μου, το έχω και το δεν το έχω, το δίνω και το παίρνω, το συλλέγω και το πετώ, το αδειάζω και το γεμίζω» (Kaplan, 1978, σ. 38), ή, αλλιώς, το διάλογο ανάμεσα στο «είμαστε μαζί» και στο «είμαστε χωριστά». «Τα αντικείμενα που βρίσκονται μόνα τους σε κάποιο ράφι μάς κάνουν να συμπάσχουμε με τη μοναξιά τους» (Kaplan, 1978, σ. 39): «Όταν είδαμε το βιβλίο μας ολομόναχο πάνω στο χαρτονένιο ράφι, ανάμεσα στα μαξιλάρια, όλοι σκεφτήκαμε πως έπρεπε να αγοράσουμε μερικούς συντρόφους» (Φ. Μπαρμπώ, «Η βιβλιοθήκη μας», *Ανθολόγιο: Με λογισμό και μ' όνειρο*, σ. 122).

Η μοναξιά σε εθνικό επίπεδο

Οπωσδήποτε η ποσότητα και η ποιότητα της μοναξιάς καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τους πολιτισμικούς παράγοντες κάθε εποχής. Για παράδειγμα, έχει διαπιστωθεί (Triandis, 1990) ότι η μοναξιά είναι πιο συχνή σε πολιτισμούς με ατομικιστικές παρά με συλλογικές αξίες. Σε μια πρόσφατη αναζήτηση θεμάτων μοναξιάς στο ελληνικό δημοτικό τραγούδι, εντοπίσαμε ελάχιστες αναφορές και από τα 83 κείμενα που σχετίζονται με τη μοναξιά μέσα στα αναγνωστικά και στα ανθολόγια, μόνον τρία δημοτικά τραγούδια περιλαμβάνουν μια άμεση ή έμμεση αναφορά στη μοναξιά: «Είμαστε εις το “εμείς” κι όχι εις το “εγώ”. Και εις το εξής να μάθομεν γνώση, αν θέλομεν να φτιάσομεν χωριόν, να ζήσομεν όλοι μαζί». (Γ. Μακρυγιάννης, «[Είμαστε εις το εμείς], Απομνημονεύματα», *Ανθολόγιο: Με λογισμό και μ' όνειρο*, σ. 202). Όπως φαίνεται στα δημοτικά αυτά τραγούδια, μοναξιά ένιωθαν οι Έλληνες μόνο μετά την απώλεια αγαπημένων προσώπων (θάνατος, ξενιτιά) ή όταν ξενιτεύονταν οι ίδιοι – και αυτό είναι ένα θέμα που θα άξιζε να μελετηθεί περισσότερο.

Η ελληνική κοινωνία έχει ήδη δυτικοποιηθεί και η εξέταση πιθανών αλλαγών και ως προς το φαινόμενο της μοναξιάς είναι ένας χώρος πρόσφορος για έρευνα.

Η μοναξιά κυριολεκτικά

Η μοναξιά είναι ένα υποκειμενικό βίωμα. Δεν ταυτίζεται με την αντικειμενική κατάσταση του να είναι κανείς μόνος, χωρίς άλλους ανθρώπους γύρω του. Μπορεί να είναι κανείς μόνος, αλλά να μη νιώθει μοναξιά (αν και τότε έχει μεγαλύτερη πιθανότητα να νιώσει, όπως δείχνει η σχετική έρευνα, π.χ. Larson, 1997), ή μπορεί να είναι μέσα σε μια σχέση ή στο πλήθος και να νιώθει μοναξιά.

Το εάν τα παιδιά σχολικής ηλικίας κατανοούν τη διαφορά ανάμεσα στη μοναξιά και στην κατάσταση «είμαι μόνος» έχει ελάχιστα ερευνηθεί (Γαλανάκη & Μπεξεβέγκης, υπό δημοσίευση Hymel, Tarulli, Hayden Thomson, & Terrell-Deutsch, 1999). Είναι όμως ένα θέμα που μπορεί να αξιοποιηθεί παιδαγωγικά, ώστε να ενθαρρυνθεί το παιδί να κάνει δημιουργική χρήση του χρόνου που είναι μόνο του, αλλά και να αντιλαμβάνεται τη συναισθηματική του κατάσταση μέσα στις σχέσεις, ώστε να κινητοποιείται προς τη βελτίωση των σχέσεων αυτών. Μόνο μία αναφορά στην κυριολεκτική μοναξιά υπάρχει στα κείμενα που εξετάζουμε: «Ή σφύριξε μου, αν είναι μοναξιά, και ανεβαίνω εγώ» (Π. Δέλτα, «Στα μυστικά του βάλτου», *Ανθολόγιο, Μέρος Γ'*, σ. 131).

Συμπεράσματα

Όπως έδειξε η εργασία αυτή, στα αναγνωστικά και στα ανθολόγια του δημοτικού σχολείου περιλαμβάνεται ένας μεγάλος αριθμός κειμένων, κυρίως λογοτεχνικών, τα οποία αναφέρονται –ήμεσα ή έμμεσα, εξολοκλήρου ή σε ορισμένα σημεία τους– στη μοναξιά. Το πλήθος των κειμένων αυτών υποδηλώνει ότι οι ίδιοι οι λογοτέχνες, οι συγγραφικές ομάδες των σχολικών βιβλίων και, σε τελική ανάλυση, το ίδιο το παιδί προσδίδουν μεγάλη σημασία στην εμπειρία της μοναξιάς.

Στα κείμενα αυτά εντοπίστηκε μια μεγάλη ποικιλία θεμάτων μοναξιάς, τα οποία είναι σύμφωνα με τη θεωρητική και ερευνητική βιβλιογραφία της μοναξιάς, από το χώρο της αναπτυξιακής ψυχολογίας κυρίως, αλλά και της ψυχολογίας γενικότερα και της ψυχιατρικής. Επισημαίνεται ότι ανιχνεύθηκαν στα κείμενα όχι μόνον οι αρνητικές, αλλά και οι θετικές συνέπειες της πολυσύνθετης και πολυδιάστατης εμπειρίας της μοναξιάς, κυρίως η προσωπική ανάπτυξη και η δημιουργική δραστηριότητα, όπως θα ανέμενε κανείς εφόσον πρόκειται για λογοτεχνικά κείμενα.

Ο εντοπισμός των κειμένων που αναφέρονται στη μοναξιά και η ανάλυσή τους υπό το πρίσμα κυρίως της αναπτυξιακής ψυχολογίας, όπως επιχειρήθηκαν στην εργασία αυτή, είναι δυνατό να αξιοποιηθούν πρακτικά από τους εκπαιδευτικούς (και τους σχολικούς ψυχολόγους), που επιδιώκουν να διευκολύνουν ή να καθοδηγούν τα παιδιά να αναγνωρίζουν την εμπειρία αυτή, να την αποδέχονται και να κατανοούν πότε χρειάζεται να την αντιμετωπίζουν κατά πρόσωπο και να καταβάλλουν προσπάθειες να την περιορίζουν και πότε να την απολαμβάνουν ή/και να τη μεταχηματίζουν σε ποικίλες δημιουργικές δραστηριότητες. Θα ήταν χρήσιμη περαιτέρω έρευνα για τον εμπειρικό έλεγχο των χρήσεων των κειμένων αυτών, ώστε να διαπιστωθεί ο βαθμός της αποτελεσματικότητας τέτοιου είδους παρεμβάσεων.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Πρόκειται για το Πρώτο, Δεύτερο και Τρίτο Μέρος των Ανθολογίων (Συντακτική ομάδα: Μ. Στασινόπουλος, Γ. Π. Σαββίδης, Α. Βουγιούκας, Α. Δημαράς, Κ. Δοξιάδη, Γ. Ιωάννου, Α. Κασδαγλή & Κ. Μουστάκας), καθώς και για το νέο ανθολόγιο Ε' και Στ' δημοτικού με τίτλο «Με λογισμό και μ' όνειρο» (Συντακτική ομάδα: Α. Κατσίκη-Γαββαλου, Τ. Καλογήρου, Γ. Σ. Παπαδάτος, Σ. Πρωτονοτάριου, & Θ. Πυλαρινός).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Berlin, L. J., Cassidy, J., & Belsky, J. (1995). Loneliness in young children and infant-mother attachment: A longitudinal study. *Merrill-Palmer Quarterly – Journal of Developmental Psychology*, 41, 91-103.
- Bolea, A. S. (1986). Treating loneliness in children. *Psychotherapy Patient*, 2(3), 15-27.
- Bowlby, J. (1973a). *Affectional bonds: Their nature and origin*. In R. S. Weiss (Ed.), *Loneliness: The experience of emotional and social isolation* (pp. 38-52). Cambridge, MA: MIT Press.
- Bowlby, J. (1973b). *Attachment and loss. Vol 2: Separation. Anxiety and anger*. London: Hogarth Press.
- Buchholz, E. S. (1997). *The call of solitude: Alonetime in a world of attachment*. New York: Simon & Schuster.
- Γαλανάκη, Ε. (1999). Το συναίσθημα της μοναξιάς στο παιδί σχολικής ηλικίας: Συμπαθητές και δάσκαλοι εντοπίζουν τα παιδιά που νιώθουν μοναξιά. *Νέα Παιδεία*, 90, 134-150.
- Γαλανάκη, Ε. (2002α). Η μοναξιά του παιδιού στο σχολείο και στην οικογένεια: Σχέση με ηλικία, φύλο, σχολική επίδοση και δημογραφικούς παράγοντες. *Νέα Παιδεία*, 104, 133-151.
- Γαλανάκη, Ε. (2002β). Το συναίσθημα της μοναξιάς στο παιδί σχολικής ηλικίας: Ανασκόπηση της βιβλιογραφίας. *Ψυχολογικά Θέματα, Τετραμηνιαία Έκδοση του Συνλόγου Ελλήνων Ψυχολόγων*, 8, 85-105.
- Γαλανάκη, Ε. (2003). Η μοναξιά στη θεωρία του Winnicott. *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Τόμος ΑΔ*, 131-150.
- Γαλανάκη, Ε., & Κаланτζή-Αζίζι, Α. (1998). Σχέση της προσδοκίας κοινωνικής αυτοαποτελεσματικότητας με το συναίσθημα της μοναξιάς του παιδιού: Ο ρόλος του εκπαιδευτικού. *Νέα Παιδεία* [Ειδικό τεύχος: Αφιέρωμα στη Σχολική Ψυχολογία], 86, 54-72.
- Γαλανάκη, Ε., & Μπεζεβέγκης, Η. (1996). Αντιμετώπιση προβλημάτων της καθημερινής ζωής: Η περίπτωση της μοναξιάς των παιδιών. *Ψυχολογία. Το περιοδικό της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας* [Ειδικό τεύχος: Θέματα Εξελικτικής Ψυχολογίας], 3(2), 72-84.
- Γαλανάκη, Ε., & Μπεζεβέγκης, Η. (υπό δημοσίευση). *Η μοναξιά στο παιδί σχολικής ηλικίας. Πώς την ορίζει, πού την αποδίδει και πώς την αντιμετωπίζει*. Πρακτικά του 8ου Πανελληνίου Συνεδρίου Ψυχολογικής Έρευνας, Ελληνική Ψυχολογική Εταιρεία – Δημοκρατικό Πανεπιστήμιο Θράκης.
- Fairbairn, W. R. D. (1952). *Psychoanalytic studies of personality*. London: Tavistock.
- France, M. H., McDowell, C., & Knowles, D. (1984, September). Understanding and coping with loneliness. *The School Counselor*, 11-17.
- Freud, A. (1967). About losing and being lost. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 22, 9-19.
- Freud, S. (1953a). Three essays on the theory of sexuality. In J. Strachey (Ed. and Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 7, pp. 123-243). London: Hogarth Press. (Original work published 1905)
- Freud, S. (1953b). Inhibitions, symptoms and anxiety. In J. Strachey (Ed. and Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 20, pp. 87-172). London: Hogarth Press. (Original work published 1926)
- Freud, S. (1961). Civilization and its discontents. In J. Strachey (Ed. and Trans.), *The*

- standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 21, pp. 57-145). London: Hogarth Press. (Original work published 1930)
- Freud, S. (1963). Anxiety. In J. Strachey (Ed. and Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 16, pp. 392-411). London: Hogarth Press. (Original work published 1917)
- Fromm-Reichmann, F. (1990). Loneliness. *Contemporary Psychoanalysis*, 26, 305-330. (Original article published 1959)
- Galanaki, E., & Kalantzi-Azizi, A. (1999). Loneliness and social dissatisfaction: Its relation with children's self-efficacy for peer interaction. *Child Study Journal*, 29(1), 1-21.
- Goossens, L., & Marcoen, A. (1999). Adolescent loneliness, self-reflection, and identity: From individual differences to developmental processes. In K. J. Rotenberg & S. Hymel (Eds.), *Loneliness in childhood and adolescence* (pp. 225-243). New York: Cambridge University Press.
- Guntrip, H. (1968). *Schizoid phenomena, object relations and the self*. New York: International Universities Press.
- Hymel, S., Tarulli, D., Hayden Thomson, L., & Terrell-Deutsch, B. (1999). Loneliness through the eyes of children. In K. J. Rotenberg & S. Hymel (Eds.), *Loneliness in childhood and adolescence* (pp. 80-106). Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- James, W. (1950). *The principles of psychology. Vol. 2*. New York: Dover Publications. (Original work published 1890)
- Kaplan, L. J. (1978). *Oneness and separateness*. New York: Simon & Schuster (Touchstone).
- Kirova-Petrova, A. (1996). *Exploring children's loneliness feelings*. Unpublished doctoral dissertation, University of Alberta, Alberta, Canada.
- Larson, R. W. (1997). The emergence of solitude as a constructive domain of experience in early adolescence. *Child Development*, 68, 80-93.
- Mahler, M. S., Pine, F., & Bergman, A. (1975). *The psychological birth of the human infant*. New York: Basic Books.
- Mijuskovic, B. L. (1979). *Loneliness in philosophy, psychology, and literature*. Assen, The Netherlands: Van Gorcum.
- Moustakas, C. E. (1961). *Loneliness*. New York: Prentice Hall.
- Page, R. M., Scanlan, A., & Deringer, N. (1994). Childhood loneliness and isolation: Implications and strategies for childhood educators. *Child Study Journal*, 24, 107-118.
- Peplau, L. A., & Perlman, D. (1982). (Eds.). *Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy*. New York: Wiley.
- Rotenberg, K. J. (1999). Parental antecedents of children's loneliness. In K. J. Rotenberg & S. Hymel (Eds.), *Loneliness in childhood and adolescence* (pp. 176-200). Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Rotenberg, K. J., & Hymel, S. (Eds.). (1999). *Loneliness in childhood and adolescence*. New York: Cambridge University Press.
- Stern, D. N. (1985). *The interpersonal world of the infant: A view from psychoanalysis and developmental psychology*. New York: Basic Books.
- Storr, A. (1988). *Solitude: A return to the self*. New York: Free Press.
- Triandis, H. (1990). Cross-cultural studies of individualism and collectivism. *Nebraska*

- Symposium on Motivation*, Vol. 37, 41-133. Lincoln: University of Nebraska Press.
- von Witzleben, H. D. (1958). On loneliness. *Psychiatry*, 21, 37-43.
- Weiss, R. S. (1973). *Loneliness: The experience of emotional and social isolation*. Cambridge: MIT Press.
- Weiss, R. S. (1974). The provisions of social relationships. In Z. Rubin (Ed.), *Doing unto others: Joining, molding, conforming, helping, loving* (pp. 17-26). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Winnicott, D. W. (1965). The capacity to be alone. In D. W. Winnicott, *The maturational processes and the facilitating environment* (pp. 29-36). New York: Karnac. (Original article published 1958)

Abstract

The aim of this study is a. to identify among the texts included in reading textbooks and anthologies in the Greek primary school those that, explicitly or implicitly, refer to loneliness; and b. to approach their content and to attempt to analyze it from the viewpoint mainly of developmental psychology. The contribution of this study lies on the following aspects: a. children's loneliness is a rather neglected topic of theoretical and empirical study in psychology; b. loneliness is a universal human experience, with very important negative dimensions (it is associated with deviant development and poor mental health), as well as positive ones (it is associated with identity formation and creative activity); c. literature texts provide a means for a profound understanding of loneliness; and d. educators and psychologists should be aware of the facets of loneliness which are taught to children in order to be able to organize and implement the appropriate prevention and/or intervention strategies. Aspects and dimensions of loneliness are located and discussed in terms of the existing theoretical approaches and the recent empirical findings within the field mainly of developmental psychology.

Ευαγγελία Γαλανάκη

Επίκ. Καθηγήτρια Εξελικτικής Ψυχολογίας
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

Πανεπιστήμιο Αθηνών

Τηλεμάχου 11, Αθήνα 11472

Τηλ. & Fax: 210-3614301

e-mail: egalanaki@primedu.uoa.gr